

Eszme és valóság

Jegyzetek Bibó István válogatott tanulmányaihoz

Bibó István eszméit lehetetlen valamiféle teoretikus séma alapján értelmezni. Némileg talán rezignált belenyugvással is állíthatnánk ezt, hiszen életművének – melyből a *Magvető Könyvkiadónál* jelent meg egy viszonylag részletes válogatás – egyetlen része sem illeszthető zárt értelmezési keretbe. És talán egy pillanatnyi megtorpanásra kötelezően is, mivel tanulmányainak többsége mégiscsak hordoz olyan alapértékeket, melyek valamilyen közös gondolati szárra felfűzhetők. S ez a gondolati szál akár elemzési paradigmaként is felfogható, de csak abban az értelemben, hogy gondolati rendszerében nem a megfellebbezhetetlen igazságokat keressük, hanem a mindenkori társadalmi valóságról kialakított és elméletileg igazolt reflexiókat. Figyelembe véve, hogy számos írásában és előadásában gyakran kényesnek számító, s a „hivatalos igazságoktól” merőben különböző kérdéseket vetett fel, ez az alapállás szükségszerűnek és elkerülhetetlennek látszik. Nyilvánvaló összhangban a kritikai gondolkodásnak azzal a nagyon is régi jellemzőjével, *mely nem a valóságot igazítja az eszmékhez*. Mert ha Bibó István valamit radikálisan elvetett, az éppen a sémaszerű gondolkodás. Nem holmi ösztönös reflexiótól vezérelve, hanem a valóság kritikai értelmezése alapján. A napjainkban valamennyire is példászerűnek tekinthető gondolkodói vagy eszmélkedő magatartása így válik morálisan elfogadhatóvá és követendővé. S ami a hol rejtőzködő, hol nyilvánvaló bibói „másként gondolkodást” illeti, ez sem lehet kizárólagos minősítő kategória. Hiszen első megjelent írásától kezdve, igyekezett megszabadulni a klisészerű elemzési módszerektől és ítéletektől (akár jogi tanulmányokat írt, akár politikai esszéket). És ha tudósi és közírói jelentőségét egy időben oly sokszor vonták is kétségbe, életműve mára *megkerülhetetlenné* vált. Nemcsak azok számára, akik a – még mindig nem kellően „szalonképes” – politikai pamfletjeit keresik, hanem azoknak is, akik kimagasló gondolkodói teljesítményének politikai, szociológiai vagy jogelméleti eredményei iránt érdeklődnek.

Nyilván az utóbbiak lesznek többen, mert mindazon írásai, melyek tragikus élethelyzetétől *motiváltan* születtek, inkább egy sajátos egzisztenciális és lelkiállapot megnyilvánulásai közé sorolhatók. Kivételesen talán *Az európai társadalomfejlődés értelme* című tanulmánya, mely szuggesztivitásában semmiben sem különbözik más antimarxista jellegű műveitől. Magától értetődő logikából fakadóan, de elméletileg mindenképpen megalapozottabban. Azzal, hogy a marxizmus főbb centrális kategóriáit – mint például a tulajdon, érdek és a hatalom – szisztematikusan bírálja, sokkal komolyabb és kevésbé közhelyszerű kritika számára kínál érveket az „erőszak- és hatalomközpontú” szocializmus jellemzőivel kapcsolatban, mint amit a totalitáriánus politikai rendszerekről régóta kialakítottak. Nem kevésbé pedig azokkal a vélekedésekkel szemben, melyeket unos-untalan hangoztatnak a szabadság és demokrácia nélküli szocializmusról. Csakhogy ennek az írásnak az alapján – még ha gondolatilag összegező jellegűnek tekinthető is – meglehetősen egyoldalú és felületes képet

alakíthatnánk ki Bibó István gondolatrendszeréről. Mindenekelőtt azért, mert életműve sokkal többreübb annál, semhogy redukálható lenne marxizmuskritikájára. Általános érvényűnek épp azok a megállapításai nevezhetők, melyek az alapértékeknek tekintett *demokrácia, szabadság, igazságosság* társadalmi megvalósulásának jellemzőivel foglalkoznak. Olyképpen, hogy *ma* – a megváltozott körülmények ellenére – igaznak és kikezdhettelessnek érezzük. Valójában azonban nem is annyira felismeréseinek időszerűsége és társadalmi relevanciája lep meg bennünket, hanem inkább az a meggyőző érvelésmód, ahogyan például a kényszer és a szabadság antinomikus viszonyát, vagy a demokrácia alapintézményeinek működésmechanizmusát tárgyalja.

Más-más hangsúllyal ugyan, de életművében minduntalan megjelenik a társadalom viszonyrendszerében feszültséget okozó, s e feszültség feloldását elősegítő vagy gátló politikai, jogi, erkölcsi tényezők értelmezése. Így egyebek között a *félelemé, a jogfosztiottságé, a demokrácia hiányáé*. Mintegy a valóság követelményei szabta korlátokkal való ütközésekből fakadóan, mutatva fel a demokrácia „elhetetlenülését”. Legszembetűnőbben persze életművének korszakhatárai világíthatnak rá gondolkodásmódjának változására. S amennyire az azonos gondolati megközelítés egyáltalán felismerhető, ez éppcn *társadalomkritikai* attitűdjével függ össze. Valójában akkor is, mikor indíttatásával teljességgel adekvát tudományos kérdésekre keresi a választ. 1935 és 40 között például érdeklődésének középpontjában csaknem kizárólag szaktudományi jellegű problémák állnak. Ám a nemzetközi jog meglehetősen tágan értelmezett tárgykörébe tartozó cikkek is ékesen tanúskodnak Bibó István *szuverén* gondolkodásmódjáról. A tanulmányok gondolati megformáltsága ezt ugyanúgy jelzi, mint a bizonyítékok mérlegelésén alapuló érvelésmód. Értéksemleletében kezdettől fogva kitapinthatók a valóság kritikai feldolgozásán alapuló ítéletek. Társadalomképének változását – amint *Huszár Tibor* önálló kötetként is megjelentethető utószavában írja – különösen abban a tanulmányában érzékelhetjük, melyben *Erdei Ferenc szociográfiai* munkásságával foglalkozik. Újra csak azzal a személyes helyzettel is nyilván összefüggő körülmény miatt, hogy a polgárosodást igénylő – nemegyszer követelő – demokratikus magatartást és társadalomszervezést egyre elodázhatatlanabbnak tartotta. Még ha politikai elveinek nyílt kifejtése hiányzik is az e témakörbe sorolható írásaiból, utalásai félreérthetetlené teszik értékítéletét. Persze nemcsak szakcikkeket írt ebben az időszakban, hanem különféle témájú esszéket is. Így például morálfilozófiai szempontból foglalkozott a *pénz jelenségével, az elit és a szociális érzék* viszonyával, illetve a válogatásban ugyancsak olvasható *közigazgatás* jogszerűségi és eredményességi kritériumaival.

Jóllehet elméletileg pontosan kimunkált tételei csak igen áttételesen kapcsolódnak az akkori történelmi-társadalmi helyzethez, mégis alapját képezik annak a fordulatnak, amely a szerző világlátásában 1945–71 között végbe ment. Más megfogalmazással élve, akár úgy is mondhatnánk: a történelmi változások kényszerítették Bibó Istvánt arra, hogy alkotói szerepet váltson. Szaktudósi szerepéből kilépve, egyre nagyobb figyelmet fordít a társadalmi gyakorlatban zajló folyamatokra, s a politikai szférában bekövetkező változások éppúgy vizsgálódási terepként jelentkeznek számára, mint a koalíciós időszakokat emlegetett pártküzdelmek. Kérdés persze, kínálkozik-e erre nyomban a fanyar kétely, ez véletlenszerű vagy tudatos elhatározás volt-e? Utólag szemlélve – legalábbis a történeti tények birtokában – mindenképp tudatos elhatározásnak tetszik – hiszen világosan látta, hogy a második világháború

végével elkerülhetetlenül új európai rend alakul ki, melyben Magyarország sajátos helyzetet foglal majd el. S miután a változás irányát a politikában végbemenő folyamatok crőszakolt vagy természetes – szóhasználatával élve szerzes – módosulásaitól várta, kísérletet tett a társadalmi folytonosság és megszokottság kettősségében megjelenő jövő lehetőségeinek felvázolására is. Nem a szocializmus ellenében, hanem éppen, mint reális alternatíva elfogadásával. Félreérthetetlenül hitet téve ugyanakkor amellet, hogy „Európa számára a folyamatosságnak és a jövőformálásnak komoly igényével csak egyetlen világnézet lehetséges: az emberi személyiség tiszteletén alapuló felfogás, a szabadság és a demokrácia világnézete, mely a ma számára magában foglalja a hatalom spiritualizálódásának és az osztály nélküli társadalomnak a követelményeit”.

Ez viszont már a tudatos társadalomformálás határainak kérdéséhez visz el bennünket. Egyidejűleg pedig a demokrácia elméleti és gyakorlati alapjainak kérdéséhez is. Annak felvetéséhez és boncolgatásához, hogy vajon idealisztikus alapon vállalhatjuk-e a demokratikus hatalomszervezés és politikai magatartás parancsát, kívülről vagy inkább „felülről” érkezettnek tekintjük-e, valamiféle adománynak, egyszer s mindenkorra meghatározottnak, érvényességének határait illetően változatlanoknak, vagy pedig a magunk akarata eredményének, olyasvalaminek, ami felett mi emberek döntünk, s így mi határozzuk meg annak határait is, mindannyiunk érdekében élve, ha kell, a módosítása jogával. Nem mulasztva el azt sem megkérdezni, vajon a szabadság és az emberi méltóság, a társadalmi igazságosság és a jogszerűség társadalmi megvalósulásának milyen „külső” feltételei vannak? Bibó István ezúttal is elveti a gazdasági vagy a forradalmi szükségszerűség ideológiáján alapuló társadalomképet, s valódi lehetőségnek a népfrontpolitikán alapuló politika- és társadalomszervezést tartja. Nem valamiféle „harmadik utas” megoldásként, hanem sokkal inkább a társadalom progresszív erőinek együttes tetteként. Paradoxnak tűnhet, mégis igaz, hogy 1945–48 között úgy vált politikai személyiséggé, hogy a – nemritkán ádáz – pártharcokból kimaradt. A Nemzeti Parasztpártba ugyan 1945-ben belépett, de ez nem befolyásolta abban, hogy elsősorban politikai esszécín keresztül váljék a közéleti-politikai folyamatok szereplőjévé.

A demokratikus átalakulás eleven áramkörében élve, szellemi teljesítménye is megsokszorozódik. Elegendő csak olyan – szokatlanul heves vitákat kiváltó – tanulmányaira gondolni, mint például *A magyar demokrácia válsága* vagy *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. S még inkább azokra a politikatörténeti esszékre, melyekben a magyar társadalomfejlődés sokszor zsákutcába torkolló sajátosságait vette szemügyre. Ezek közül is kiemelkedik az *Eltorzult magyar alkat, zsákutca magyar történelem* című írása. Akárcsak korábbi tanulmányaiban, a történelmi tények számbavétele ezúttal sem kizárólag a társadalmi fejlődés szerkezeti összefüggéseinek megvilágítását szolgálja, hanem a már felszámoltak vélt ellentmondások újratermelődésének konkrét elemzését. De még csak nem is csupán a történetiség elvének tudatos alkalmazásáról van itt szó végeredményben (mivel sokszor hiányzik a pontosan argumentált események, történések feldolgozása), hanem annak az elméleti modellnek a felvázolásáról, mely lehetővé teszi a keleti és nyugati társadalomfejlődés homlok-egyenesét eltérő sajátosságainak analizisét. Feltételezése szerint a magyar társadalom történetében a tizenhatodik század elejére tehető az a cezúra, mely egyszersmind éles választóvonalat jelent az „egyensúlyban tartó társadalomszervezeti viszonyok” alakulásában. Míg a „nyugati értelmű” társadalomfej-

lődés (mely kivált hazai történelmünk első ötszáz esztendejére jellemző) a „kis körökben megvalósuló, biztosított és kölcsönös személyes szolgáltatások, kötelezettségek, jogok és szabadságok” sokaságán alapult, addig a kelet-európai történelem a központosított uralmak és az uniformizált jogi intézmények rendszerén konstituálódott. S épp ez jelentette a kelet-európai társadalomfejlődés zsákutcáját.

Bármilyen is e téren az igazság, tisztán racionálisan gondolkodva, feltétlenül odajutunk, hogy a demokratikus társadalomszerveződésnek 1945–48 között kibontakozó alternatívái valóban magukban hordozták a „nyugati értelmű” társadalomfejlődéshez való felzárkózás esélyeit. S ebből adódóan azokat a *citoyen* eszméket, melyek a civil társadalom kifejlődésének és „felvirágzásának” kedveztek volna. Végző fokon nincs másról szó, mint az 1945 előtti történelemben *mozdulatlanná merevedett szubordinációs struktúrák felszámolásáról*. S ha mindez Bibó István számára csak bizakodás maradt, ebben a már ismert történelmi útváltás játszott legfőbb szerepet. Még ha a szó igazi értelmében vett társadalompolitikai programjai háttérbe is szorultak, eszméi teljességgel sohasem tűntek el. Mert – ahogyan Huszár Tibor is hangsúlyozza – ebben az időszakban írt tanulmányai olyan *vitairatokként* foghatók fel, melyek a programadás igényével nemcsak a jelenben továbbélő, örökölt társadalmi szerkezeteket, előítéleteket kívánták megvilágítani, de a *levés* állapotában levő *új struktúrák* létét és jelentőségét is dokumentálták. Kérdés azonban, ez a dokumentálás *ekvivalens* lehetett-e azzal a pártprogrammal, mely az új struktúrák, az új hatalmi központok létrehozását tűzte ki célul? A hatalom túlzott központosításával együttjáró személyes uralom veszélyeire történő figyelmeztetés egyáltalán figyelembe vehető volt-e? „Határolt és tervezett forradalomról” beszélni – s még inkább annak lehetőségében bízni – nem tűnt-e túlságosan illuzorikusnak?

Akár válasz nélkül is hagyhatjuk ezeket a kérdéseket, hiszen a fordulat évével bekövetkező változások *ipso facto* adták meg a feleletet. A teljes „némaságra” kényszerülő Bibó István úgy érezte, mintha az annyira áhított *távlatok* veszttek volna el. Nyilván ez önmagában is kiválthatta az adott politikai rendszerrel való radikális szembenállást. Későbbi visszacmlékezéseiből tudjuk, hogy az 1956 előtti időszakot egyszerűen *zsarnokságnak* tartotta. Még ha ítéletében némi túlzást is érzünk, valamiképpen mégis rávilágít akkori magatartására. Amiként következtetéseket vonhatunk le az 56-os eseményekben vállalt szerepére is. S itt nemcsak államminiszterségére kell gondolnunk, s még csak nem is a téves helyzetmegítélésen alapuló állásfoglalására, hanem elsősorban az akkori időben tanúsított *etikus* magatartására. Mert akár kérelhetetlennek is mondható szabadság- és demokráciatisztelete övta meg bármiféle szélsőséges cselekvéstől. Ugyanakkor azonban mégsem kétséges: az 1956. november elején írt *Tervezete* – melyet kormánydokumentumnak tekintett – „teljesen figyelmen kívül hagyta az új realitásokat, a munkás-paraszt kormány létezését, az Elnöki Tanács hatályos rendelkezéseit”. S ezzel – akarva-akaratlanul – retrográd szerepet töltött be. Ennélfogva akármennyire logikusan és politikai magatartásával adekvátan tekintsük is akkori állásfoglalását, semmiképpen sem alapult reálpolitikai ítéleteken.

Am ez a megállapítás is túlságosan egyoldalú lenne, ha nem vennénk figyelembe azt a körülményt, hogy Bibó István értékrendszerében az áldozatvállalás olyan *etikai* érték, melyet a közösségért végzett tevékenységek minősíthetnek. S még inkább azt a sokszor kifejtett véleményét, mely szerint „minden

termékeny társadalomszervezés alapja az a felismerés, hogy az emberek között leküzdhetetlen érdekellentétek nincsenek, csak görcsös félelmek vannak, esetleg olyan görcsös félelmek, melyek megmerevedett társadalmi szituációkra épülnek, azonban nem valóságos érdekellentétekre, hanem megmerevedett társadalmi szituációkból fakadó érdekellentétekre.” Ebből a hosszúra nyúlt idézetből is kitűnhet, hogy Bibó István a „megmerevedett társadalmi szituációkat” a fejlődés és a társadalmi változás egyik legfőbb akadályaként határozta meg. Mint ahogy ugyancs logika tükrében válik értelmezhetővé az a megállapítása is, mely szerint „az egész társadalomfejlődésben kizárólag az nevezhető fejlődésnek és jövőbe mutatónak, amely az embert embertől győtrő félelem feloldása és ennek legfőbb eszközeként a társadalomtechnikák humanizálása, racionalizálása és moralizálása felé mutat”.

Elméleti munkásságának utolsó szakaszában írta le ezeket a mondatokat, mintegy szintetizálásaképpen mindannak, amivel csaknem fél évszázados tudósi, közirói eszmélkedése során foglalkozott. Nemcsak mélységesen humanusnak értékelhetjük az iménti gondolatokat, hanem mindenfajta társadalomszervezés alaptételeként is. Mert mit is tudna megragadni az emberi viszonyokból az az elmélet, amely a kétségbeesést, a reményvesztést, a távlattalanság nyomasztó félelmét ártatlan absztrakciókká silányítja? Vagy az az ideológia, mely a „társadalomszervezeti viszonyok egyensúlyát” az érdekekre és osztálytagozódásokra, nem pedig a „kölcsonös szolgálatokon” alapuló demokrácia és szabadság intézményesített formáira vezeti vissza? Sorolhatnánk még a kérdéseket, s egyértelmű válaszokat is találhatnánk rájuk Bibó István műveiben. Legkivált az olvasó műveltségén, szakmai tájékozottságán és világnézeti hovatartozásán múlik, mennyire tartja azokat érvényesnek vagy hamisnak. Jegyzetek és utószó nélkül is a több mint egyezernyolcszáz oldalnyi válogatásban ugyan található vitatható gondolatmenetek, tudományos szempontból kétségbe vonható megállapítások (ezekkel Huszár Tibor részletesen foglalkozik), de egyetlen olyan megállapítást sem olvashatunk, mely ne tanúskodna Bibó István irástudói felelősségéről. Eszméi és a valóság között is ez teremti meg a hitelességet. (*Magvető, 1-3. k., 1986. Bp.*)

KERÉKGYÁRTÓ T. ISTVÁN